

Bjørn Matsen: Tilbage til naturen?

Biokemikeren Jesper Hoffmeyer har i efteråret udsendt en ny bog, som han kalder »Samfundets naturhistorie«.¹ Bogen er nok primært et indlæg i den aktuelle debat om miljøkrise, grænser for vækst, forholdet mellem økologi og økonomi m.v., og hovedsigtet, som jeg ser det, er at perspektivere denne debat, gøre den mere kvalificeret og helhedsorienteret. Denne opgave er efter min mening udfyldt godt og dygtigt, omend jeg har nogle reservationer over for hans optimistiske vurderinger af bioteknologiens frigørende muligheder. En del af bogens argumentation hviler på en historisk gennemgang af samfundsudviklingen, set i lyset af det til enhver tid gældende naturgrundlag, og efter min mening må store dele af bogen være en udfordring/inspiration for historikere, både professionelle og amatører. I det følgende vil jeg derfor præsentere nogle hovedtræk af bogens historiske fremstilling.

En vigtig pointe i Hoffmeyers bog er, at naturgrundlaget i al for høj grad har været negligeret i udforskningen af samfundsudviklingen, ganske særlig når det gælder udviklingen i den industrialiserede verden gennem de sidste 100–150 år. Hoffmeyer betragter samfundsudviklingen som et dialektisk samspil mellem naturgrundlag og samfundsmæssig organisation, hvor både udviklingen af naturgrundlaget og den samfundsmæssige organisation må forstås som processer. Der er således ikke tale om naturdeterminisme.

For Hoffmeyer bliver samfundets historie til historien om hvordan mennesket til forskellig tid har formået at udnytte de naturgivne ressourcer, hvordan man har overskre-

det naturens skranker, men – og det er pointen – at der hele tiden, også i dag, er nye skranker. Når menneskets udnyttelse af naturgrundlaget bliver til overudnyttelse, rovdrift, resulterer det i en økologisk krise, en miljøkrise. Sådanne miljøkriser er et tilbagevendende fænomen gennem historien. Det, der adskiller den nuværende situation fra tidligere miljøkriser, er dens totalitet og globale omfang, med Hoffmeyers egne ord: »Miljøkrisen består altså i, at det ikke længere er vores tekniske formåen, der sætter en barriere for vores udnyttelse af naturens ressourcer, men naturen selv, der viser tegn på at være blevet en barriere for den fortsatte forøgelse af stof- og energistrømmene. Naturens bærekraft er begrænset, herunder menneskets bærekraft som biologisk organisme«. (s. 22).

Hermed er vi inde på en af de bærende ideer i Hoffmeyers bog. Et samfunds naturgrundlag består af de strømme af stof og energi, det kanalisere igennem sig, skriver Hoffmeyer som en første bestemmelse af naturgrundlagets væsen. Enhver stofstrøm har som forudsætning en energistrøm, idet enhver form for aktivitet, biologisk eller mekanisk, kræver tilførsel af energi. Energistrømmens størrelse kommer derfor til at udgøre en overgrænse for stofstrømmene gennem samfundet, dvs. energistrømmens størrelse sætter overgrænsen for menneskets evne til at mobilisere og udnytte jordens ressourcer. Ved at undersøge energistrømmen gennem tiderne kan man således få en (makro) historisk inddeling af samfundsudviklingen:

Op til kul- og oliealderen er det kun fødeenergien, der kvantitativt spiller en rolle. Herindenfor er brugen af ild et energiteknisk fremskridt, der forøger mængden af tilgængelig fødeenergi. Det store fremskridt i energi-

1. Jesper Hoffmeyer: Samfundets naturhistorie, Rosinante, 295 s., kr. 185.

teknisk henseende er overgangen fra indirekte, diffus udnyttelse af solenergien i form af jagt og indsamling til den direkte og systematiske udnyttelse af solenergien i form af agerbrug. Derved mangedobles den til rådighed stående energimængde, men stofstrømmenes størrelse er dog stadig begrænset af den energimængde, fotosyntesen kan omdanne. Først med inddragelsen af kunstig energi (kul, olie) åbnes der for en stadigt voksende energistrøm, som kan trække en stadigt voksende strøm af stoffer.

Den makrohistoriske inddeling, der herved fremkommer, adskiller sig ikke voldsomt fra gængse inddelinger, bortset fra inddelingskriteriet. Denne lighed kunne antyde, at energistrømmene faktisk har en vis sammenhæng med f.eks. den samfundsmæssige organisation, som man ofte bruger som inddelingskriterium.

Hoffmeyer tager sit udgangspunkt i en materialistisk historieopfattelse af marxistisk tilsnit, men han kritiserer marxismen for utilstrækkelighed og for at overse nogle centrale forhold (kap. 3, 7 og især kap. 8), og Hoffmeyer fortolker og redefinerer flere centrale begreber. Han tager udgangspunkt i dialektikken mellem subsistensmåden og samkvemsformen, hvor subsistensmåden er relationen menneske-natur og samkvemsformen er relationen menneske-menneske. »Samkvemsformen er altså den samfundsmæssige organisering af livet, på baggrund af og i relation til tilvejebringelsen af genstandene for subsistens«. (s. 81).

Marx – og hans efterfølgere – undervurderer betydningen af menneske-natur relationen i den kapitalistiske produktionsmåde. De indfører et skel mellem den kapitalistiske og de før-kapitalistiske produktionsmåder, hvor de før-kapitalistiske kaldes »naturgroede«, hvor naturen endnu er en overmægtig størrelse, som man udnytter, men ikke behersker. Under kapitalismen er produktionsbetingelserne iflg. Marx ikke naturgivne, men selv et produkt af menneskeligt arbejde (den faste kapital som ophobning af levende arbejde). Denne undervurdering af naturgrundlagets betydning under kapitalismen forhindrer Marx i at videreføre sin analyse af varens

dobbeltkarakter som brugsværdi og bytteværdi til dens logiske konsekvens, iflg. Hoffmeyer. Marx' universalhistoriske perspektiv, der ser historien som en stadig fremadskridende proces mod højere civilisation, bevirker en teknologioptimisme, en næsten blind tro på produktivkraftudviklingens frigørende potentiale, der forhindrer ham i at se den store potentielle modsætning mellem en udvikling af produktivkræfterne med henblik på maksimering af brugsværdien og en udvikling, der tager sigte på maksimering af bytteværdien. Den marxistiske tiltro til, at naturtvangen under kapitalismen indskrænkes tilstrækkelig meget til at analysen af samfundsudviklingen kan se bort fra den, refererer kun til det aspekt af produktivkraftudviklingen, der tjener til produktion af bytteværdi. Mod-sætningen mellem de to former for produktivkraftudvikling »kan i dag ikke længere skjules«. (s. 84).

Hoffmeyer foretager en meget bred bestemmelse af produktivkraftbegrebet: »Produktivkraftudviklingen må forstås som udviklingen af samfundenes evne til at tilfredsstille menneskelige behov« (s. 87). Han er klar over, at formuleringer som ovenstående ikke just er operationelle, og i operationaliseringen af begrebet mener Hoffmeyer, at man må knytte produktivkraftbegrebet nærmere til naturens tvangsside end til dets rigdomsside, »produktivkræfterne udvikles af nød, ikke af lyst«. (s. 88).

Hermed er vi inde på en anden af de centrale ideer i Hoffmeyers bog: Produktivkræfterne udvikles på grund af naturtvangen. Her lægger han sig tæt op ad den opfattelse, som Ester Boserup har fremlagt i bogen »The conditions of agricultural growth« (se K. K. Kristiansens og N. Steensgaards forskningsoversigt i XXIX, 1982 s. 549ff., og argumentet er på linie med Boserups: produktivkraftudviklingen resulterer i forøget udbytte, men på bekostning af en endnu større forøgelse af arbejdsbyrden. Atså at produktiviteten (& udbyttet pr. arbejdstime) i realiteten er faldende i takt med innovationerne. Hoffmeyer tilslutter sig Wilkinson (også omtalt i nævnte forskningsoversigt) og citerer ham for, at forandringer i effektivitet er sekundære, det primære

re er forøgelse af subsistensmidler. »Løsningen af subsistensproblemerne har gennem historien bestået i at indføre teknik, der kunne forøge udnyttelsen af naturressourcerne, eller med denne bogs udtryk: forøge strømmene af stof på jorden. Dette forudsatte både mere arbejde og mere social kompleksitet«. (s. 100).

Hoffmeyer skelner mellem en kvantitativ og en kvalitativ produktivkraftudvikling – eller, som han siger med inspiration fra Thomas Kuhn, en normal og en revolutionær produktivkraftudvikling. Forbedrede jagtredskaber må betragtes som en normal produktivkraftudvikling, mens f.eks. indførelsen af agerbruget, der (gradvist) indfører et fuldstændig andet samfundssystem, må betragtes som en revolutionær produktivkraftudvikling, og en revolutionær produktivkraftudvikling, som indførelsen af agerbruget, åbner for en hel serie af normale produktivkraftudviklinger. Kun de kvalitative, eller revolutionære, produktivkraftudviklinger sætter sig spor i et makrohistorisk perspektiv, mener Hoffmeyer (s. 110).

Drivkraften i produktivkraftudviklingen er altså den materielle nød, som i sidste ende skyldes, at samfundet støder mod naturens skranker. Synsvinklen forklarer udviklingen på makroniveau, men så snart vi går mere detaljeret til værks, er synsvinklen utilstrækkelig. Vi kan finde masser af eksempler på materiel nød, der ikke udløser et skifte eller spring i produktivkraftudviklingen.

Det er Hoffmeyer selv opmærksom på, og i kap. 11 forsøger han at forklare magtbegrebet, klassesamfundets udvikling og statsmagtens oprindelse. Han citerer Wilkinson for udtalelsen: »Magt stammer uundgåeligt fra kontrollen med folks adgang til midlerne til deres eget udkomme« og føjer selv til: »I et samfund, hvor vigtige ressourcer er sparsomme, vil klasse modsætninger præcis være forankret i den herskende klasses kontrol med disse ressourcer« (s. 101).

I et jægersamfund vil der ikke kunne herske nogen effektiv magtudøvelse, da adgangen til ressourcerne ikke lader sig monopolisere. Først når den umiddelbare forbindelse mellem produktion og forbrug skæres over, og der

opstår behov for forrådslagre, indtræffer en mulighed for at monopolisere adgangen til de nødvendige ressourcer. Det er et typisk træk ved bondesamfundet, hvor høsten skal strække i hvert fald til næste høst. Agerbruget kræver et udvidet samarbejde og giver mulighed for gevinst ved et merarbejde. Det muliggør, men nødvendiggør ikke, et ulighedssamfund, et klassesamfund. Den anden betingelse, der må være opfyldt for at et egentligt klassesamfund opstår, er et forøget pres på ressourcen jord. Herved vil der uundgåeligt etableres grupper, som søger at monopolisere adgangen til jord og etablere sig selv som en herskende klasse (s. 105–106).

Selvom Hoffmeyer afviser Marx' principielle skelnen mellem den kapitalistiske og de førkapitalistiske produktionsmåder hvad angår naturtvangen, anerkender han en principiel skelnen hvad angår udbytningsforholdet. Under førkapitalistiske produktionsmåder sker udbytningen ved at den herskende klasse tilegner sig en del af arbejdets produkt. Under kapitalistiske forhold sker den primære udbytning ved at den herskende klasse besidder produktionsmidlerne, og det bliver dermed selve arbejdsprocessen, der udbyttes. Denne forskel har (mindst) to vigtige konsekvenser: dels den velkendte, at udbytningen bliver upersonlig og får karakter af en vareudveksling – arbejdskraft byttes med en løn, hvorved udbytningsforholdet tilsløres, dels at der nu bliver langt videre rammer for udbytningens omfang. I et bondesamfund er der grænser for, hvor langt udbytningen kan gå, inden produktiviteten direkte falder. I et industrisamfund får arbejderen betaling for sin arbejdstid, og gevinsten ved en produktivitetforøgelse går i fabriksejerens lommer. Hermed åbnes der for produktionsstigninger, via en række af normale produktivkraftudviklinger, der i omfang og udbredelse overstiger alt tidligere kendt.

Årsagen til at materiel nød langtfra altid resulterer i en revolutionær produktivkraftudvikling er, at i et klassesamfund er materiel nød, i modsætning til i et jægersamfund, ikke den samme umiddelbare drivkraft for produktivkræftens udvikling. Eftersom den herskende klasses magt er baseret på kontrol

med ressourcestrømmen, vil en produktivkraftudvikling, der afgørende ændrer ved ressourcestrømmene, uundgåeligt være en trussel mod den herskende klasses magtposition, og den herskende klasse vil derfor tendentielt modarbejde en sådan revolutionær produktivkraftudvikling, uanset en voksende materiel nød. Vejen frem til et ændret naturgrundlag går derfor gennem en politisk kamp mellem klasserne (s. 114).

Dette klassekamps-skema kompliceres imidlertid af, at det ikke er den direkte undertrykte klasse (bønderne eller arbejderne), der sætter udviklingen igang. Det er snarere dele af overklassen, som i en niche i samfundet delvis udvikler de nye produktivkræfter. Klassekampen kommer først ind på et senere tidspunkt, når de nye produktivkræfter og en tilhørende ny klasse, som behersker disse, har vokset sig stærk (s. 114). Omkring år 1000 begynder i Europa en frodig produktivkraftudvikling med indførelse af plove med jernskær, forbedret seletøj, vekseldrift m.m. Det er altsammen eksempler på en normal produktivkraftudvikling, der ikke overskrider bondeøkonomiens grænser. Men samtidig begynder en mere systematisk udnyttelse af vandkraften, og det er en revolutionær produktivkraftudvikling, som i rækkevidde kun kan sammenlignes med indførelsen af svedjebuget flere tusind år tidligere, skriver Hoffmeyer (s. 121).

Hermed indledes den proces, der har gjort udviklingen i vor tid fundamentalt forskellig fra tidligere perioder, nemlig indførelsen af »kunstig energi«, hvormed Hoffmeyer forstår energi, der ikke direkte er forankret i det biologiske system. Derved muliggøres en stadig accelererende strøm af ressourcer gennem samfundet, den stofstrøm, som nu truer med at kvæle os selv. I bondesamfundet blev vandkraften ganske vist mest brugt til at male korn, men det skyldes ikke en egenskab ved vandkraften, men ved bondeøkonomien: »Vandmøllens potentielle produktivkræfter kan først udfolde sig, når selvforsyningsøkonomien afløses af en vareøkonomi, hvor arbejdskraften er den vigtigste vare. Man kan jo ikke ernære sig af vandkraft, heller ikke skaffe materialer til bolig eller klæder af vandkraft.

Men den kan spare mange menneskers arbejde« (s. 132).

Hoffmeyer diskuterer, hvad det var, der i Europa førte til feudalsamfundets opløsning og kapitalismens fremvækst. Her afviser han relevansen af at lede efter en »prime mover«; og som årsager fremhæver han især to faktorer som vigtige: byernes forøgede styrke og en klassemæssig polarisering på landet mellem store og små bønder (fremvæksten af en kulakklasse). Derved ændres den samfundsmæssige arbejdsdeling, og den ny ressource, den kunstige energi, som den hidtidige overklasse ikke fik mulighed for at monopolisere, får hermed mulighed for at udfolde sit potentiale, hvorved samfundets ressourcebasis ændres radikalt.

Med indførelsen af kunstig energi åbnes der for en serie normale produktivkraftudviklinger, men pointen er her, endnu engang, at det sker af nød og at innovationerne er stærkt arbejdskrævende. F.eks. skyldes anvendelsen af stenkul i England, at der var mangel på det lettere tilgængelige og mere umiddelbart anvendelige træ og trækul. Watt's opfindelse af en dampmaskine, der producerede en roterende bevægelse, kom først i slutningen af 1700-tallet, fordi der ikke var brug for den før. Sålænge der var nok af anvendelige møllesteder, var vandhjulet den nemmeste og mest økonomiske måde at opnå den roterende bevægelse på. Produktivkraftudviklingen under den industrielle revolution havde i det hele taget karakter af tvang: »... nye ressourcer tages ind gennem ændrede og mere komplicerede produktionsprocesser, ikke fordi de er fordelagtige, men fordi de ikke længere kan undværes, hvis systemet skal fortsætte«. Og de nye processer forøgede det samfundsmæssige arbejde. De før umiddelbart tilgængelige ressourcer »(måtte) nu hives ud af naturen gennem mere komplekse og »kunstige« processer ... og gennem etableringen af en tung infrastruktur (kanalbyggeri, jernbaner)« (s. 141).

Hoffmeyers konklusion på sit historiske afsnit er, at det er frugtesløst at beskæftige sig med, om det var de kapitalistiske produktionsforhold, der var årsag og udviklingen af produktivkræfter baseret på kunstig energi,

der var virkning, eller omvendt. Sagen er at de krævede og betingede hinanden, både konkret historisk og rent logisk. Udviklingen kan ikke forklares alene ud fra naturgrundlaget, men den kan heller ikke forklares uden naturgrundlaget (s. 144–45).

Hoffmeyers fremstilling af den konkrete produktivkraftudvikling kræver en korrektion/tilføjelse, nemlig det tilfælde, hvor produktivkræfterne udvikles uden en forudgående periode med voksende materiel nød, hvad der godt kan nævnes adskillige eksempler på. F.eks. er der ikke noget, der tyder på, at levevilkårene var stærkt forringede omkring år 1000. Der er heller ikke noget, der tyder på, at levevilkårene var specielt dårlige i Danmark o. 1700, forud for landbrugsreformerne senere i århundredet, ligesom det i hvert fald er stærkt omdiskuteret, hvorvidt levevilkårene var forringede i England i perioden op til den industrielle revolution. Det er som om Hoffmeyer for ukritisk overfører begreber fra et analyseniveau til et andet, eller at han bruger begrebet materiel nød i to betydninger, uden at skelne godt nok mellem de to betydninger.

Produktivkræfterne udvikles af nød, ikke af lyst, skriver Hoffmeyer. Heri er jeg enig med ham. Spørgsmålet er karakteren af den nød, der udvikler produktivkræfterne. Jeg vil foretrække udtrykket ressourcepres i stedet for materiel nød. Et øget pres på ressourcerne vil i en autonom selvforsyningsøkonomi især komme fra en voksende befolkning, men i mere integrerede økonomier vil en række andre faktorer kunne resultere i et forøget pres på ressourcerne: øget erhvervsdifferentiering (færre direkte beskæftiget ved landbrug), stigende beskatning, prisstigninger/bedre afsætningsmuligheder (f.eks. som følge af bedre transportmuligheder) og der kan nævnes andre forhold, der vil virke i samme retning. Hvis ressourcepreset f.eks. skyldes stigende efterspørgsel, er der intet ulogisk i, at det er dele af overklassen, der udvikler de nye produktivkræfter. Det vil jo typisk være overklassen, der producerer et salgsoverskud og som derfor vil have mulighed for at udnytte en voksende efterspørgsel. At overklassen samtidig, på længere sigt, risikerer at underminere deres egen magtposition, er en virkning, som

vi kan erkende gennem historiens bagklogskab, men det har næppe kunnet være klart i samtiden. Det er rigtigt, at den herskende klasse ofte modarbejder indførelse af nye metoder, men det har en ret simpel forklaring på det konkrete niveau: Sålænge udbyttet af det kendte system er tilstrækkelig stort (dvs. stort nok til at sikre overklassens sædvanemæssige eksistensniveau) er ændringer og de dermed forbundne investeringer og usikkerhedsmomenter, overflødige og derfor en unødvendig risiko. Jvf. latifundie-systemet. Ofte vil man således se dele af overklassen indføre nye metoder, samtidig med at andre dele af overklassen modarbejder reformer.

Et samfunds ressourcebasis indgår i et kompliceret samspil med klassestruktur og social organisation i bred forstand, systemet som sådan har derfor en gangske stor inertie. Den første reaktion på et stigende ressourcepres vil derfor være en intensivering inden for systemets rammer. Denne intensivering fører samfundet stadig nærmere det punkt, hvor det støder mod naturens skranke, og når det punkt nås, er tiden moden til inddragelse af helt nye produktivkræfter. Den faktiske inddragelse vil, pga. den samfundsmæssige inertie, oftest ligge senere end det »optimale« tidspunkt.

Antager vi eksempelvis et stigende ressourcepres som baggrund for de danske landbrugsreformer i sidste halvdel af 1700-tallet, kan man se hovedgårdsudvidelserne i slutningen af 1600-tallet og begyndelsen af 1700-tallet som den simpleste måde at øge produktionen på inden for det eksisterende samfundssystem. Næste trin er en forøgelse af hoveriet. Først efter at man har nået, eller måske overskredet, grænserne for hvad systemet kan presses til at yde af produktionsvækst (en del gods komplekser opdeles igen i mindre enheder, hoveriet var tilsyneladende flere steder udvidet så meget, at det var uøkonomisk), begynder man på ændringer, der grundlæggende rokker ved samfundsstrukturen, men som altså også giver basis for en stor produktionsforøgelse.

I kampen om landboreformerne i Danmark er det godsejere, der gennemfører reformerne, mens andre godsejere opponerer mod udvik-

lingen. Det kan naturligvis tolkes som progressive over for reaktionære godsejere, men mange ting tyder på, at der lå mere rationelle overvejelser bag de forskellige godsejerholdninger. Visse steder i landet havde man allerede intensiveret det eksisterende system så meget, at der ikke var mere at hente inden for systemet, mens man andre steder stadig havde ekspansionsmuligheder indenfor det eksisterende system/oplevede et svagere ressourcenes. Betragter vi alsædebruget, to-vangsbruget, tre-vangsbruget, kobbeldbruget som en intensiveringsrækkefølge, er det næppe en tilfældighed, at kobbeldbruget først kendes i Holsten og på Sjælland, mens man endnu op til midten af 1800-tallet finder alsædebruget almindeligt i flere egne i Nordjylland. Det er næppe heller tilfældigt, at de private godsreformer, der foregriber de statslige reformer, først optræder i Holsten og på Sjælland.

I denne tilføjelse/korrektion ligger ingen reel modsigelse af Hoffmeyers fremstilling. Der ligger tilsvarende tankegange implicit flere steder i hans behandling. Men ved at anvende begrebet ressourcenes, og differentiere mellem forskellige årsager til et øget pres på ressourcerne, samt ved at betone udviklingens proceskarakter og de regionale forskelle i udviklingen mere eksplicit, end Hoffmeyer gør det, opnås efter min mening en bedre operationalisering af Hoffmeyers overordnede begrebsapparat.

Blandt faghistorikere er der en tendens til at nedvurdere synteseprægede fremstillinger, især når de ikke bygger på selvstændig forskning. Efter min mening er dette forkert. Det overordnede formål med historikers arbejde må være at give et bud på, hvordan tingene kan hænge sammen, og en forklaring på sammenhænge kan man ikke få ved blot at sammenstille forskellige punktundersøgelser. Årsagsforklaringer forudsætter, at punktundersøgelser foretages, eller kan tolkes, ud fra en vis helhedsopfattelse, som så naturligvis må justeres og revideres netop i lyset af resultater fra del- og punktundersøgelser. Syntheseforsøg er derfor helt nødvendige led i en forskningsproces, dels (og måske især) som inspiration til ny forskning, men også som

redskab til at sætte delundersøgelser ind i en større sammenhæng.

Punkt- og delundersøgelser er vejen frem for at teste holdbarheden af generelle opfattelser som Hoffmeyers, og jeg mener, at lokalhistoriske undersøgelser må være noget centralt i den forbindelse. Ud fra mit arbejde med problemkomplekset omkring de danske landbrugsreformer i 1700-tallet er det blevet klart, for mig ihvertfald, at de lokale/regionale forskelle og variationer er meget store. Der er derfor brug for mange lokale undersøgelser, før bare et emne som omlægningen af samfundsstrukturen i 17-1800-tallet er rimelig grundigt belyst.

Der udføres et stort og ofte meget grundigt arbejde med lokalhistoriske emner. Når resultaterne alligevel ofte kun har lokal interesse, skyldes det ikke arbejdets kvalitet, men at undersøgelserne oftest ikke er foretaget ud fra nogen opfattelse af sammenhænge. De fleste lokale undersøgelser ville vinde meget i værdi ved at blive foretaget ud fra en helhedsopfattelse, og efter min mening er Hoffmeyers bog et brugbart udgangspunkt. Den får forskellige forklaringsmodeller til at hænge sammen i et logisk mønster og leverer derved et frugtbart diskussionsoplæg og en inspiration til nye undersøgelser/nytolkning af eksisterende undersøgelser, samtidig med at den udgør en inspirerende og læselig referenceramme for detailundersøgelser. På dansk. Ikke alle afsnit er letlæste, men Hoffmeyer lægger vægt på at være argumenterende, så det er absolut muligt at følge hans tankegang. Kun få steder forbliver han postulerende. Bogen er hermed anbefalet.

Steen Ove Christensen: Indsamling og formidling i dagens Danmark

– eller når man søger tilværelsens rødder i historien

En række amatørteater-engagerede borgere fra Gråsten og omegn stak i sommeren 1980 hovederne sammen for at finde det helt rigtige egenspil for de kanter. Man kendte jo Guld-